

PHILOSOPHIA ARHUSIENSIS
Tidskrift for filosofi
Nr. 3 & 4 Aug. 4

-1-

Er teknologien et naturfænomen eller et sam-
fundsfænomen?

"Det som vi kalder de mekaniske fag, er forbundet med et socialt brændermærke og med rette ringeagtet i vore byer. Thi disse fag er skadelige for legemet både hos dem der arbejder i dem og hos dem der leder arbejdet, da de tvinger dem til et stillestående og indendørs liv og undertiden til at tilbringe hele dagen ved ilden.

Denne forringelse af legemet fører også til sjælens forringelse.

Desuden har de der arbejder i disse fag simpelthen ikke tid til at tage vare på venskab og borgerskab. Derfor anses de for dårlige venner og dårlige patrioter, og i visse byer, særlig i de krigerske, tillader loven ikke, at nogen borger driver et håndværksfag."

Xenofon, filosof, ca. 500 f.K.¹

"Det kan føles frustrerende, når man som teknolog må drage berettigelsen af en fortsat teknologisk udvikling i tvivl og i stedet acceptere, at begreber som trivsel og livskvalitet skal lede vore handlinger."

Morten Knudsen, direktør, 22/6-1973²

"Med de ikke-planlagte socio-kulturelle følger af det tekniske fremskridt, har menneskeheden udfordret sig selv til ikke kun at fremme sin sociale skæbne, men lære at beherske den. Denne teknikens udfordring kan ikke tages op alene med teknik. Det gælder langt mere om at

starte en politisk virksom diskussion, som på en rationelt forpligtende måde kan sammenholde samfundets muligheder indenfor teknisk viden og kunnen med vor praktiske viden og vilje."3

Denne konkluderende og karakteristiske udtalelse af Frankfurter-filosoffen Jürgen Habermas er velegnet til at danne indledning til en kort og polemisk præsentation af hans (og delvis også den såkaldte Frankfurterskoles) syn på den moderne teknologi og dennes betydning for vor sociale og kulturelle situation.

Som det blev antydnet med de to foransatte citater, er det ikke kun vore dages filosoffer og samfundsteoretikere, der har fundet anledning til bekymring over det der sker med os mennesker, i og med at vi i stadigt stigende grad anvender teknik af den ene eller den anden slags i den kamp for tilværelsen som vi fører med og/eller mod den natur, som vi selv er en del af.

Det må derimod fastslås som en kendsgerning, at det er yderst forskelligt for vekslende historiske epoker, i hvor høj grad man har været opmærksom på og har beskæftiget sig med den "teknikkens udfordring" som Habermas taler om.

Dette hænger utvivlsomt sammen med en anden kendsgerning, nemlig den at det er meget forskelligt hvordan teknikken i historiens forløb har influeret på tilværelsen for de individer, som i et givet samfundssystem har haft den fornødne magt til at fastslå hvad der kunne betragtes som problemer for det pågældende samfund, problemer som eventuelt nødvendig-gjorde eller fortjente en løsning.

I det unge, græske demokrati "løste" man problemet med den invaliderende teknologi, ved at overlade betjeningen af den til slaverne.

I de moderne, vestlige demokratier, som samtidig har været industrialiseringens arnested, har det sociale ideal været en formel ligestilling mellem alle borgere, man har ikke haft "slaver" til at passe maskinerne. Derfor har man "løst" problemet ved at se bort fra det: invalidering var den enkeltes, ikke samfundets problem. (Hvis du ikke kan lide lugten i bageriet o.s.v.)

Først i vore dage, hvor de uheldige bivirkninger ("de ikke-planlagte socio-kulturelle følger" når det skal siges blidt og mystificerende), først nu hvor disse er begyndt at blive en trussel mod det teknologiske system selv (belastninger i form af revalidering, overadministration, miljøbeskyttelse etc.) dukker problemerne med teknologiens samfundsmæssige konsekvenser op som "frustrerende" emner på direktionssmøderne og ved de videnskabelige kongresser. Samt, hvad der er langt mere betydningsfuldt, der begynder at ske en udveksling af synspunkter mellem erhvervslivets ledere og samfundsforskerne omkring disse problemer.

På det naturvidenskabelige område er sammen-smeltningen mellem erhvervsliv og videnskab så langt fremskreden, at det er næsten umuligt at sige hvor grænserne mellem dem går. Der er grund til at være opmærksom overfor en tilsvarende integration af samfundsvidenskaberne i et erhvervsliv som styres af principper der i stadig stigende grad unddrager sig samfundsmæssig kontrol.

Det er i denne sammenhæng Frankfurterskolens, og især Habermas', samfundsfilosofi og -videnskab bør bedømmes.

Frankfurterskolen opstod omkring 1930, i hvilket år "Institut für Sozialforschung" blev oprettet i Frankfurt am Main. Som drivende ho-

vedkræfter må tre mænd nævnes: Max Horkheimer, Herbert Marcuse og Theodor W. Adorno, alle sociologer og/eller filosoffer. Men også navne som Erich Fromm og Walter Benjamin vil være kendt i Danmark, den første måske i højere grad end Horkheimer og Adorno.

Frankfurterskolen placerede sig i videnskabs-teoretisk henseende i skarp modsætning til de retninger indenfor samfundsvidenskaberne, som i altovervejende grad hentede, og henter, deres forskningsidealer fra naturvidenskaberne. Det man gjorde op med var det "traditionelle" teo-ridannelsesbegreb, ifølge hvilket, forkortet og banaliseret, teori er resultatet af virksomheden hos den isolerede forsker, der indsamler empirisk og positiv viden i form af "fakta" hentet fra en virkelighed som antages at være endeligt struktureret på forhånd, på en sådan måde, at denne "fakta"-indsamling antages at være helt uden konsekvenser for den virkelighed, der søges kortlagt.

Heroverfor satte Frankfurterskolen sin af Hegel, Freud og Marx inspirerede "kritiske" teori, som tildelte samfundsvidenskaben og -filosofien en særegen position, ved siden af og til dels over natur- og åndsvidenskaberne. I modsætning til de sidstnævnte, som altså arbejder med det traditionelle teoribegreb og den cartesianske sondring mellem tænkning og virkelighed, har den kritiske teori "...menneskene som producenter af deres totale historiske livsform til genstand. De forhold ved virkeligheden, som videnskaben tager sit udgangspunkt i, forekommer den ikke som givne kendsgerninger, som blot bør fastslås og forudberegnes efter sandsynlighedens love. Det til enhver tid givne afhænger ikke alene af naturen, men også af det som mennesket formår at gøre med den.

Tingene og opfattelsesmåden, spørgsmålene og den måde de besvares på, vidner om menneskelig aktivitet og omfanget af dennes magt."⁴

I denne Horkheimer-udtalelse fra 1937 mere end aner man den historiske og dialektiske materialismes skema, som den kritiske teori i vid udstrækning byggede på.

Det er vist ingen overdrivelse at påstå, at kredsen omkring "Institut für Sozialforschung", eller rettere Frankfurterskolens medlemmer, udgjorde et af de få videnskabelige miljøer i Vesteuropa, hvor marxismen og socialismen "overvintrede" efter nederlaget til socialdemokratismen efter 1. verdenskrig, Weimarrepublikken, Hitlers 3. Rige, 2. verdenskrig, den kolde krig og Europas deling, en lang og sammenhængende kæde af begivenheder med vidtrækkende følger for den europæiske arbejderklassens historiske udvikling. Det er idag ikke uden en vis ironi, at en periode af denne "overvintring", fra nazisternes magtovertagelse til afslutningen på 2. verdenskrig, fandt sted i U.S.A., hvortil de fleste af Frankfurterskolens videnskabsmænd emigrerede. Efter krigen vendte Horkheimer og Adorno tilbage til Frankfurt am Main, og dermed Vesttyskland, hvor de begge blev professorer i filosofi og sociologi i begyndelsen af 50'erne. Herbert Marcuse blev boende i U.S.A.

Jürgen Habermas var 16 år da 2. verdenskrig sluttede og må således henføres til Frankfurterskolens 2. generation. Hans første skrifter kom i begyndelsen af 60'erne, han blev doktor i filosofi i 1961 og vandt hurtigt en dominerende position indenfor vesttysk samfundsvidenskab og -filosofi, som endog har ført til at han af nogle er blevet forsynet med tilnavnet "den nye Hegel", hvilket er lidt be-

synderlig da hans væsentligste indsats har været en rehabilitering af nykantianismen. Det er dog langt fra alle der er lige imponerede over hans teoretiske præstationer.⁵

Hvorom alting er: Habermas videreudviklede den syntese af tysk idealisme, freudianisme og marxisme som under betegnelsen "kritisk teori" havde udgjort kernen i Frankfurterskolens bestræbelser siden starten i 30'erne. Et af hovedtemaerne i disse bestræbelser har hele tiden været en radikal kritik af teknologiens indtrængen og dominans på stadig flere områder af den menneskelige tilværelse, et tema som er blevet direkte og indgående behandlet i Horkheimer og Adornos bog "Oplysningens dialektik" fra 1947, udkommet på dansk i 1972, samt i Herbert Marcuses mere "berømte" værk fra 1964, der i 1971 kom på dansk, "Det én-dimensionale menneske".

En tid lang betragtede Frankfurterskolen den "kritiske teori" som et instrument for arbejderklassen, ved hjælp af hvilket det skulle være muligt for denne at gøre sig fri af den kapitalistiske og fascistiske økonomis og teknologis undertrykkelse. Med en på baggrund af situationen forståelig patos, skrev Horkheimer således i 1937: "Under de forhold som udgøres af senkapitalismen og arbejderens afmagt overfor de autoritære staters undertrykkelsesapparat, har sandheden søgt tilflugt hos beundringsværdige små grupper, som, decimeret af terroren, har ringe tid til at skærpe teorien. Charlatanerne drager fordel heraf og de brede massers almene intellektuelle tilstand går hurtigt tilbage."⁶

Men netop forholdet til arbejderklassen og masserne har altid været et uovervindeligt problem for Frankfurterskolen og den kritiske teori, som til trods for sin udprægede marxistiske

hældning ikke har formået at frigøre sig fra den dybere stikkende idealisme, som hverken kan eller vil respektere den uomstødelige kendsgerning, at det er de måder hvorpå et samfund producerer sine materielle fornødenheder, der i sidste ende bestemmer de rammer indenfor hvilke samfundsmedlemmernes selvopfattelse og omverdenforståelse formes, og dermed deres evne til at deltage i samfundets styring. (I parentes bør det bemærkes, at denne afgørende indsigt også mangler i mange af de teorier der i tidens løb har været proklameret som "ægte" marxistiske).

I den kritiske teori vil man således kunne møde en radikal og dybtborende analyse og kritik af det autoritære og potentielt fascistiske industrisamfund, side om side med nogle idealistiske og utopistiske forestillinger om hvordan dette samfund kan bringes til at fungere på en for intet mindre end "menneskeslægtens" hensigtsmæssig måde.

Det første af disse forhold, i kombination med det videnskabsteoretiske vacuum som opblåsningen af positivismen havde dannet, var medvirkende til at Jürgen Habermas i Vesttyskland blev studenternes åndelige og videnskabelige ledestjerne i det studenteroprør som i midten af 60'erne tog fart i Vesteuropa, bl.a. inspireret af begivenhederne i 1964 på Berkeley universitetet i U.S.A., hvor det efter sigende var Herbert Marcuse der var studenternes åndelige nestor.

Det andet forhold førte i 1968 til et brud mellem en stor del af studenternes protestbevægelse og Habermas, da denne efter nogle demonstrationer med voldelig udgang (en student blev skudt af politiet) beskyldte studenterne for at være "venstrefascister" et helt urimeligt angreb som styrkede den borgerlige reak-

tion enormt.⁷

Dette brud var imidlertid på ingen måde ensbetydende med en synlig svækkelse af Habermas' position. Hans bøger trykkes og genoptrykkes i oplag der for enkeltes vedkommende nærmer sig de 100.000, hvortil skal lægges et ukendt antal pirattryk.

For Norge, Sverige og Danmarks vedkommende er det afgjort, at Frankfurterskolen har haft stor indflydelse på debatten i samfundsvidenskabernes, ikke mindst som et led i opgøret med og frigørelse fra den golde og dogmatiske positivisme. For mange har beskæftigelse med kritisk teori sikkert været en introduktion til marxismen.⁸

Det turde være indlysende, at det korte overblik jeg her har givet, på ingen måde har ydet Frankfurterskolens historie nogen form for retfærdighed, men et minimum af baggrundsorientering har jeg fundet nødvendigt for forståelsen af det følgende om Jürgen Habermas' videreudvikling af den kritiske teori. Til det formål mener jeg, at de forhold jeg har trukket frem er centrale, hvormed ikke er sagt at jeg har fået alle centrale forhold med. Således er skolens afgørende afhængighed af Freud og den tyske idealisme kun antydnet, bl.a. fordi jeg heller ikke i det følgende går mere i dybden med disse aspekter.

Det er ikke muligt indenfor rammerne af en kort artikel, at give en blot tilnærmelsesvist fyldestgørende redegørelse for det omfattende system af erkendelses- og videnskabsteori, hvorpå Habermas funderer sit syn på videnskabens og teknikens rolle i det højtindustrialiserede samfund. Hans teorier er imidlertid på afgørende punkter en så radikal revision af marxismen, at det ville være mere korrekt

at betegne dem som et forsøg på fuldstændig omstødelse af denne. Jeg vil derfor tage udgangspunkt i netop nogle af de steder hvor Habermas bryder afgørende med Marx.

En af Habermas' konklusioner er, at teknologi og videnskab er blevet til selvstændige merværdikilder, "en makaber slutning", som Leo Kofler udtrykker det.⁹

Dermed falder forudsætningerne for Marx' arbejdsværdilære bort.¹⁰ Denne indebærer som bekendt, at kun det menneskelige arbejde er værdiskabende, hvilket i et vareproducerende, kapitalistisk samfund er ensbetydende med at kun det proletariske arbejde er merværdiskabende, af den simple grund, at proletaren skaber større værdi ved sin arbejdsindsats, end den han får stillet til egen disposition som modydelse til vedligeholdelse og reproduktion af den arbejdskraft, der er knyttet til hans legeme. Denne merværdi bliver i et kapitalistisk system "beslaglagt" og reinvesteret i den samfundsmæssige produktionsproces af kræfter i samfundet, hvis motiver og hensigter unddrager sig den brede befolknings kontrol og accept.

Dette forhold - som her er fremstillet groft forenklet - er imidlertid i kraft af den industrielle udvikling, med en stadig stigende del af kapitalen fremtrædende i "fast" form, eksempelvis som teknologi, blevet så umiddelbart uigennemskueligt, at borgerlige økonomer har haft let spil med deres ideologiske ned- eller latterliggørelse af arbejdsværdilæren. Det kan bl.a. gøres med "velvillig" nedladdenhed, som når professor Mogens Boserup kun mener at kunne tage den alvorligt "som udtrykkeligt begrundet i en etisk vurdering" der i så fald skulle gå ud på at "arbejdet er den

eneste" værdiskabende" indsats i produktionen", hvorimod det "at bære risiko, at udfolde initiativ, at stille kapital til disposition (at afstå fra løbende forbrug)", d.v.s. alle de borgerlige dyder, bliver ganske nedvurderet af den "etik" som arbejdsværdilæren er udtryk for.¹¹

(I parentes må det bemærkes, at det er eet af de borgerlige økonomers væsentligste argumenter, at også en del erklæret marxistiske økonomers tilsynealdende eller reelt har droppet arbejdsværdilæren. Når og hvis dette er tilfældet, siger det mere om de økonomiske systemer der skal legitimeres end om marxistisk økonomi, men det spiller ingen rolle for de borgerlige økonomer. Både Boserup¹² og Habermas¹³ bruger sådanne argumenter, den første direkte, den anden underforstået.)

Det der får Habermas til at forkaste arbejdsværdilæren er som tidligere nævnt, påstanden om at videnskab og teknologi skulle være blevet uafhængige kilder til skabelse af merværdi. Drevet ud i sin yderste, men strengt logiske konsekvens, er dette synspunkt ensbetydende med forestillingen om vareproducerende automater, der uden fysisk indgriben fra menneskets side, ikke blot reproducerer sig selv efterhånden som de nedslides i produktionen, men også er i stand til at udvide denne uden menneskelig indgriben i takt med et stigende behov.^{13a}

Dette er ikke utopi, men afsindig utopisme, udviklet i en verden hvor milliarder af mennesker står midt i en materiel kamp for fysisk overlevelse. En utopisme som baseres på tilfældige, historiske kendsgerninger, såsom den, at det for visse vareproduktioners vedkommende er lykkedes at fortsætte og endog udvide dem ved en teknologisk og videnskabelig indsats, som har betydet en mindre anvendelse af

umiddelbar, enkel arbejdskraft. I denne sammenhæng overses det at dette kun har været muligt ved enten at henvise den overflødiggjorte arbejdskraft til anden beskæftigelse, eller lade den "deltage" i totalproduktionen som mer eller mindre vellønnet, uproduktiv arbejdskraft. For nogle kan dette betyde et job i reklameindustrien til en årsindtægt på $\frac{1}{2}$ million, for andre semi-permanent ikke-beskæftigelse med adkomst til de samfundsskabte værdier gennem understøttelse, invaliderente, u-landsbistand eller andre former for "aflad". For den sidstnævnte gruppe af medborgeres vedkommende, de som er med til at holde systemet oppe ved at være holdt ude af det, kan man virkelig tale om deltagelse i skabelsen af merværdi ved at "afstå fra løbende forbrug".

Hvad er det da i den habermaske udgave af den kritiske teori, der fører til dette radikale brud med marxismen og den dialektiske materialisme, et brud som har ligget latent fra starten, men som Habermas nu har gjort manifest?

Sagt i korthed må årsagen søges i den kendsgerning, at Habermas etablerer en antropologi; d.v.s. en teori om menneskets natur, og en ontologi, her i betydningen en teori om menneskets væren i verden. Denne antropologi og denne ontologi trykker han derefter ned over den historisk-sociologiske virkelighed, hvorved han etablerer en sociologisk teori som harmonerer med det 'a priori' postulerede antropologiske og ontologiske grundlag.

Habermas sammenknytter sin antropologi og ontologi i en menneskets "naturhistorie", der må ses som et resultat af tre fundamentale interesser, der styrer den menneskelige erkendelsesproces.

Den første af disse interesser er nødvendig-
heden af teknisk brugbar viden, som tillader
mennesket at handle målrationalt eller instru-
mentelt, d.v.s. at udføre handlinger, hvis re-
sultat på forhånd er kendt og tilsigtet. Denne
interesse har sit naturmæssige udspring i det
menneskelige legemes ufuldstændige værktøjs-
funktioner som fører til konstruktion af red-
skaber, der derfor må ses som en videreudvik-
ling af det menneskelige legemes organisme og
de tekniske færdigheder der knyttet sig til den-
ne i hvad man kunne kalde "fosterform". Histo-
risk har denne udvikling fundet sted i smuk
overensstemmelse med opgavernes påtrængenhed
og kompleksitet: Først opfandtes videreudvik-
linger af bevægelsesapparatet (gravestok, slag-
våben, transport), derefter blev kroppens ener-
giproduktion "kompletteret" og bistået på det
samfundsmæssige plan (klæder og husly), senere
udvidedes sanseapparaternes funktion (kikkert,
telegraf etc.) og som sidste og mest avancere-
de trin i denne udvikling er centralnervesyste-
met blevet udstrakt til elektronhjernen. Hele
denne udvikling følger i stort omfang egne ibo-
ende love, som i tidens løb er blevet systema-
tiseret af de empirisk-analytiske (natur)viden-
skaber. I den menneskelige praksis foregår he-
le denne virksomhed indenfor den målrationalle
handlens funktionskreds, dvs. arbejdet.

Den anden erkendelsesledende interesse ud-
springer af menneskenes afhængighed af indbyr-
des forståelighed, muligheden for meningsfuld
udveksling af symbolske udsagn. Dette foregår
indenfor de institutionelle rammer som ethvert
samfund har og indenfor hvilke styringen af den
menneskelige praksis finder sted. (Således kan

familieinstitutionen anføres som den vel nok
mest oprindelige regulator af social adfærd).
Systematiseringen og fortolkningen af institu-
tionernes forskellige kommunikationssystemer
er blevet emnet for de historisk-hermeneutiske
(ånds- eller kultur)videnskaber der således be-
skæftiger sig med den kommunikative handlens
funktionskreds, d.v.s. interaktion.

Nu er det jo en historisk kendsgerning at
såvel de målrationalle som de kommunikative
handlingssystemer har udviklet sig gevaldigt
siden menneskeslægten begyndelse. Dette skyl-
des iflg. Habermas, at mennesket har været tvun-
get til at overskride de til enhver tid forefund-
ne livsbetingelser, hvilket i sidste ende må fø-
res tilbage til det menneskelige legemes ufuld-
kommenhed. Dette forhold leder ham til den tre-
die fundamentale erkendelsesledende interesse,
nemlig den emancipatoriske, d.v.s. nødvendighe-
den af en stadigt mere omfattende frigørelse
fra den naturmæssige tvang. Denne frigørelses
aktuelle realiseringsform og -mulighed er et
resultat af den menneskelige selvrefleksions
kvalitet, spørgsmålet om i hvor vid udstrækning
mennesket tilpasser sin totale livspraksis ef-
ter de til enhver tid givne faktiske mulighe-
der. (For at vende tilbage til indledningsci-
tatet: Hvordan udnyttes og sammenholdes "tek-
nisk viden og kunnen med vor praktiske viden
og vilje"). Det er den kritiske (samfunds)viden-
skabs privilegerede opgave, i form af en analy-
se af forholdet mellem arbejde og interaktion,
at redegøre for den frigørende handlens funk-
tionskreds, politisk i videste forstand, d.v.s.
herredømme.

Det er denne tredeling af den menneskelige

praksis, som jeg her kun har kunnet skitsere groft, der danner baggrund for og nødvendiggør Habermas' omstødelse af det marxistiske praksisbegreb, og dermed arbejdsværdilæren.

Hvor Marx tilstræbte at se den menneskelige historiske praksis under totalitetens synsvinkel, som en eneste proces i hvilken menneskene danner deres selvbevidsthed og omverdensforståelse samtidig med at de producerer og reproducerer deres fysiske eksistens, en proces som finder sted indenfor de til enhver tid givne produktionsforholds rammer og de ligeledes givne produktivkræfters muligheder, der hævder Habermas at kunne opspalte produktivkræfternes og produktionsforholdenes uløselige enhed i to fundamentalt forskellige praksis-typer, arbejde og interaktion, hvis dialektik han derefter søger at genoprette med den kritiske selvrefleksions kunstbegreb.

Leo Kofler siger "...at Habermas med sin mekanistiske fortolkning af marxismen, lader intet mindre ligge ubegrebet tilbage end den egenart ved den marxistisk-dialektiske metode som ...kun er påviselig ved hjælp af konkrete historiske eksempler og deres analytiske fremstilling i én proces, der synliggør den totale sammenfletning af de to sfærer, som kun abstrakt-metodologisk lader sig fremstille som forskellige. Habermas' alt for strenge opdeling i "instrumentel handlen" og "interaktion" er det 18. årh. værdig. På baggrund af den af Marx understregede forudsætning, at mennesket skaber sin egen historie, er det på dialektikkens grundlag kun muligt at tyde den materialistiske historieopfattelse anti-naturvidenskabeligt. Det Habermas gør ved at stille den "instrumentelle handlen" og "interaktion" op overfor hinanden som indbyrdes selvstændige, er et forehavende som ikke undslipper risikoen for en na-

turvidenskabeliggørelse af historieteorien."

"Det vil vise sig, at den udialektiske ud-tømmning af det dialektiske samspil mellem "instrumental handlen" og "interaktion" må få en destruerende virkning på begrebet "teknologisk rationalitet", som faktisk hos Habermas bliver mekanistisk fortolket."¹⁴

Det helt afgørende i denne sammenhæng er det forhold som blev omtalt ovenfor i forbindelse med den første af de af Habermas postulerede erkendelsesledende interesser. Det fremgik her, at Habermas ser teknologien som et "naturvidenskabeligt" projekt, som et biologisk fænomen der må accepteres som en slags "anden natur", der ligesom den "første" er konstitueret af den menneskelige bevidsthed.

Et sted i "Det én-dimensionale menneske" besværer Marcuse sig over den undertrykkende teknologi og opstiller som en hypotese muligheden af en "ny" teknologi, en "frigørende". I denne forbindelse citerer Habermas følgende passage fra Marcuse: "Det, jeg forsøger at vise, er, at videnskab i kraft af sin egen metode og sine begreber, har projekteret og fremmet et univers, hvori beherskelsen af naturen er blevet ved med at være bundet til beherskelsen af mennesket - en forbindelse, der let kan blive fatal for dette univers som helhed. Naturen som rent videnskabeligt er blevet begrebet og behersket, genopstår i det tekniske produktions- og destruktionsapparat, der opretholder og forbedrer de enkelte menneskers liv, samtidig med at det underkaster dem apparatets herskere. På denne måde smelter det rationelle hierarki sammen med det samfundsmæssige. Hvis dette er tilfældet, så ville en ændring af fremskridtets retning, der kunne bryde denne fatale forbindelse, også få indflydelse på selve videnskabens, på det videnskabelige udkasts

struktur. Dens hypoteser ville, uden at miste deres rationelle karakter, udvikle sig i en væsensforskellig eksperimentel sammenhæng (nemlig i den fredeliggjorte verden); som følge heraf ville videnskaben nå frem til væsensforskellige opfattelser af naturen og fastslå væsensforskellige kendsgerninger."¹⁵

Her er det væsentligt at hæfte sig ved, at Marcuse understreger at det er videnskabens metode, d.v.s. et historisk betinget bevidsthedsfænomen, der fører til at naturen "genopstår" i teknologien. Så selv om Marcuses udgangspunkt er på grænsen af defaitismen, hvorfor hans udvej ikke undgår et strejf af utopisme, så holdes der alligevel en afgørende dør åben: en metode udviklet af historiske mennesker kan naturligvis ændres af mennesker i en efterfølgende historisk situation.

Habermas derimod vil ikke tolerere, at teknikken skulle kunne antage en kvalitativ anden form gennem metodiske indgreb, idet han tager sit udgangspunkt i en opfattelse af teknologien, der ser denne som en driftsstyret, biologisk - i modsætning til en bevidsthedsdetermineret - proces. En proces hvorigennem menneskets legemlige natur "lægger-sig-ud" i verden. Han tvinges derfor til at argumentere imod videnskab og teknologi som en udelukkende historisk proces, hvilket han gør ved at påstå, i polemik mod Marcuses netop citerede synspunkter, "...at den moderne videnskab kun vil kunne opfattes som et historisk éngangs-projekt, hvis i det mindste ét alternativt udkast var tænkeligt. Desuden måtte en alternativ Ny Videnskab indbefatte definitionen på en Ny Teknik. Denne overvejelse opfordrer til nøgternhed, fordi teknikken, hvis den overhovedet går tilbage på et udkast, åbenbart kun kan føres tilbage til et "pro-

jekt" for hele menneskeslægten og ikke et, som kan indhentes historisk."¹⁶

Her er vi meget tæt på den "naturvidenskabeliggørelse af historieteorien" som Kofler advarede mod ovenfor.

Hvis man skal følge Habermas, så må det altså accepteres, at teknologi og videnskab er naturgroede fænomener, som kun har og kan have et ydre forhold til den menneskelige bevidsthed, sådan som det er tilfældet med den egentlige natur: "En tydning, gennem hvilken man i sidste instans tvinges til en fatalistisk forståelse af den til enhver tid herskende tekniske rationalitet."¹⁷ Thi når bevidstheden frakendes en determinerende rolle ved teknologiens udformning, så må det også omvendt accepteres, at den indflydelse en aktuel teknologi har, må sidestilles med den betydning det har for bevidsthedsstrukturene hos et givet samfunds medlemmer, at de bor i et bjergområde, i en ørken, et polarområde o.s.v. Ingen, sikkert heller ikke Habermas, vil hævde at sådanne forhold ikke har indflydelse på bevidsthedsdannelsen¹⁸, men der er den store og afgørende forskel, at den egentlige natur forefindes og erkendes som konstitueret uafhængigt og uden medvirken af den menneskelige bevidsthed; dette kan ikke med nogen mening hævdes om den del af naturen, der af det handlende menneske er blevet formgivet for at opfylde dets aktuelle behov af den ene eller den anden art.

De sociale og kulturelle problemer en given teknologi måtte give ophav til, vil for Habermas - samt for hele "socialingeniør"-skolen indenfor samfundsvidenskaberne (den er større end mange tror) - blive betragtet som et tilpasnings- for ikke at sige et trivselsproblem: Kommer der grus i maskineriet i form af stress,

invalidering, arbejdsvægning, eskapisme, ja, så prøver man at skruer mekanikken sammen på en lidt anden måde, man prøver sig frem med "stykkevis" (piecemeal) forandringer, indtil de uheldige reaktioner ophører eller får et "tåleligt" omfang.

Det der altid er blevet overset i denne sammenhæng er, at en given teknik indeholder et socialt, ikke blot et teknisk, krav om indordning som må lystres af den der skal betjene og/eller betjenes af teknikken.

Denne "tingenes" (og herunder teknologiens) sociale rolle er aldrig blevet systematisk analyseret af sociologien, således som Hans Lindé gør opmærksom på i sin forbemærkning til bogen "Sachdominanz in Sozialstrukturen", hvor han benævner dem (tingene) "profane artefakter" og siger: "Til forskel fra de åbne "challenges", som først må defineres, hvormed de "naturlige omgivelser" karakter fremprovokerer forholdsregler og handling, så frembyder bestanden af profane artefakter et arsenal af samfundsmæssigt accepterede "responser". Man må derfor diskutere den institutionelle kvalitet af det handlingsmønster der impliceres i tingene, og de sociale konsekvenser af at følge det."¹⁹

Jeg må i dette citat bemærke det problematiske i udsagnet om "samfundsmæssigt accepterede "responser" "- det må nødvendigvis kvalificeres derhen, at responserne accepteres af no-gen i samfundet, men ikke nødvendigvis af samfundet som helhed.

På dette tidspunkt skulle det gerne begynde at stå nogenlunde klart for læseren, at der i høj grad er politisk sprængstof i om man forholder sig til teknologien som et "neutralt", "naturskabt" fænomen, eller om man anser det som et middel, blandt andre, for bestemte grupper

i samfundet til at dominere og styre på egne betingelser, og som mer eller mindre har gjort direkte magtudøvelse umoderne og overflødig. Idet han henholder sig til Max Webers sondring mellem legitim magt, som accepteres af den der underkaster sig, og illegitim magt, voldsanvendelse af den ene eller den anden art, siger Dag Østerberg: "Der findes en tredje form for magtudøvelse, og det en form som til og med er den vigtigste i vårt samfund: Makt som utøves på grundlag av andres aymakt, formidlet ved materiell-strukturene."²⁰

I denne problemstilling placerer Habermas sig, med eller mod sin vilje, på magthavernes side, og lever derved langt mer end op til Frankfurterskolens traditionelt valne holdning til arbejderklassen, ved reelt at tage et parti som kun kan styrke dennes historiske modstandere. Lad mig igen citere Leo Kofler: "Habermas anser sin egen teknologiske ideologi for uideologisk, hvorimod sandheden er, at den kompletterer det kapitalistiske samfunds ideologiske selvbevidsthed derved, at den i stedet for de økonomiske og samfundsmæssige processers levende antagonistiske grundlag, sætter nogle ekstremt tingsliggjorte kategorier, der ikke som hos Marx opfattes som ideologiske fremtrædelser der må opløses kritisk, men som eksemplariske naturmæssige realiteter med status som quasi-naturlov. På denne borgerligt fetichistiske måde omtolkes det marxske begreb om den "anden natur", et begreb som kun forstår denne som en ideologisk forblændelse."²¹

Der står tilbage at antyde, hvorledes Habermas mener at den kritiske samfundsvidenskab kan yde sit bidrag til, at menneskets interesse i frigørelse fra unødigt tvang, d.v.s. den tredje erkendelsesledende interesse, kan udfolde sig

frit. Dette skal først og fremmest ske gennem en skånselsløs og ubegrænset analyse og kritik af de områder af samfundslivet, som domineres af de to andre erkendelsesledende interesser: På den ene side arbejdet, de instrumentelle, målrationalle aktiviteter, kort sagt "erhvervslivet"; på den anden side den sociale interaktion i institutionerne: familien, religion, økonomi, politik o.s.v. På disse to områder forholder det sig iflg. Habermas således, at strukturerne for de målrationalle handlinger i "erhvervslivet" (produktivkræfterne) er i færd med at trænge ind på institutionernes områder (produktionsforholdene) og i stedet for at sprænge disse, som forudset af Marx, så omdanner de dem ved simpelthen at "opsuge" dem - alt bliver til arbejde, produktivkræfter. Et citat hvor Habermas kommenterer systemforskningen vil vise hvad der menes og også kaste mere lys over den tidligere fremstilling af hans synspunkter: "Den model, hvorefter den planmæssige rekonstruktion af samfundet skal foretages, er hentet fra systemforskningen. Det er i princippet muligt, at opfatte og analysere enkelte virksomheder og organisationer, ja i det hele taget politiske eller økonomiske delsystemer og samfundssystemer efter det selvstyrende systems mønster. Der er rigtignok forskel på om vi bruger en kybernetisk referenceramme i analytisk øjemed, eller om vi indretter et givet socialt system efter dette mønster som et menneske-maskine-system. Men overførelsen af den analytiske model på den samfundsmæssige organisations niveau er indeholdt i selve systemforskningens oprindelse. Hvis man følger denne de samfundsmæssige systemers intention i retning af en instinktanalogs selvstabilisering, så fremstår det ejendommelige perspektiv, at strukturen i den ene af de to

handlingstyper, nemlig den målrationalle handlings funktionskreds, ikke blot har en overvægt overfor den institutionelle sammenhæng, men efterhånden absorberer den kommunikative handling som sådan. Hvis man med Arnold Gehlen ser den indre logik i den tekniske udvikling deri, at den målrationalle handlings funktionskreds løses fra den menneskelige organismes substrat og overføres på maskinernes niveau, så kunne den ovenfor omtalte teknokratisk rettede intention ses som et sidste trin i denne udvikling. Mennesket kan ikke blot, i det omfang det er 'homo faber', for første gang fuldstændigt objektivere sig selv og stille sig op overfor de i dets produkter selvstændiggjorte præstationer, det kan selv, som 'homo fabricatus', blive integreret i sine tekniske anlæg, hvis det lykkes at kopiere den målrationalle handlings struktur på samfundssystemernes niveau. Samfundets institutionelle rammer, der hidtil er blevet båret af en anden handlingstype, ville ifølge denne tanke nu på deres side blive opsuget af de sub-systemer af målrational handling, som disse rammer tidligere rummede."22

Denne udvikling vurderer Habermas som absolut uønskværdig, på dette niveau er han afgjort anti-teknokrat i Frankfurterskolens bedste kulturradikale tradition. Årsagen til at denne traditions erklærede humanisme så ofte i praksis er slået om i sin modsætning, er med Habermas' analyser kommet lidt længere frem i lyset, hvad der kun er grund til at være ham taknemmelig for. Følgende citat vil antyde hvad jeg tænker på:

"Marx anså sikkert problemet med at skabe historien med vilje og bevidsthed, som en opgave der bestod i en praktisk beherskelse af den samfundsmæssige udviklings hidtil ukontrollerede processer. Men andre har set det som en teknisk opga-

ve: de vil bringe samfundet under kontrol på samme måde som naturen, ved at rekonstruere det efter samme mønster som i selvstyrende systemer baseret på målrational handling og tilpasning. Denne intention finder man ikke kun blandt den kapitalistiske planlægnings, men også hos den bureaukratiske socialismes teknokrater. Beklageligvis tilslører den teknokratiske bevidsthed den kendsgerning, at en opløsning af de institutionelle rammer, som er identiske med en interaktionssammenhæng formidlet i dagligsproget der er den eneste væsentlige dimension fordi den er tilgængelig for humanisering, en sådan opløsning kan kun ske efter de målrationalle handlingssystemers mønster mod den pris det vil betyde at lukke denne den eneste væsentlige dimension."23

Ach ja, den tyske sprog er en svær en - især at oversætte. Men det Habermas her rent faktisk siger, er, at det kun er de områder af menneskelivet hvor vi taler sammen om tingene, de institutionelle rammer, der er tilgængelige for humanisering. Der hvor vi med naturtvang handler målrationalt, d.v.s. i arbejdet, der må vi acceptere tvangen, for sådan er jo livet! Men vi kan da altid diskutere, om det egentlig ikke var mere humant, at en skralde-
mand fik mere i løn end en departementschef.

På det socialpolitiske plan munder Habermas' spekulationer da også ud i visionen om den samlede Menneskeheds store "fællesmøde", hvor vi alle samles i tvangfri dialog og afgør vore skærmydsler. Det er den "politisk virksomme diskussion" fra det indledende Habermas-citat, der her dukker op igen.

Thi vi er jo allesammen mennesker og til-
sammen udgør vi intet mindre end menneskeslægten.^{23a} Da denne menneskeslægt har en fælles

interesse i at overleve, er det helt meningsløst og forældet hvis vi insisterer på at betragte os som repræsentanter for klasser, organisationer, interessegrupper, nationer etc. At vi stadig ser os placeret i sådanne grupper, skyldes at kommunikationen blandt os ikke foregår frit og uhindret. Dette betyder at vor totale tekniske kundskab er skævt fordelt, derfor er vi ikke i stand til at udnytte den så rationelt som vi gerne ville.

Her har videnskaben - og vel især den kritiske samfundsvidenskab - sin store historiske mission. Den må nemlig sørge for at den politiske offentlighed bliver således informeret, at der ikke kan træffes beslutninger henover hovedet på folk. "Et videnskabeliggjort samfund vil kun kunne konstituere sig som myndigt, i det omfang videnskab og teknik uafsladeligt formidles med livspraksis i menneskenes hoveder."24

Groft sagt: På den ene side affinder man sig med at blive undertrykt af en videnskabelig teknologi på arbejdspladsen, uden at tænke på at ændre den, fordi man på den anden side har lært at "forstå", hvad det er man gør ved f.eks. at lytte til og kigge på Joachim von Jerrik & Co i radio og TV!

Dette er naturligvis et helt uacceptabelt program for såvel en revolutionær arbejderbevægelse, som for en videnskab der ønsker at stille sig i en sådan bevægelses tjeneste. Det er uacceptabelt fordi det på samme tid er reaktionært og uvidenskabeligt.

En revolutionær arbejderbevægelse vil have behov for at etablere et afslappet og uimpone-
ret forhold til den teknologi, som kapitalen har anmasset ved hjælp af tidligere og nulevende arbejderes indsats. Arbejderne må lære at indse, at det er deres egne maskiner de arbejder ved.

De må begynde at blande sig i såvel maskiner-
nes indretning som det der produceres af dem.
Denne indblanding skal vel og mærke ske på ar-
bejdernes helt egne betingelser, ikke ved hver-
ken den ene eller den anden form for økonomisk
eller industrielt demokrati.

Når arbejderne har taget maskinerne i besid-
delse, vil der sikkert være en del som er unyt-
tige. De må skrues fra hinanden og anvendes
til fornuftigere formål. Maskiner og fabrikker
skal flyttes, så produktionen lettes for arbej-
derne og afstanden mellem hjem og arbejdsplads
forkortes. Arbejderne bestemmer selv deres ar-
bejdstid. Alle stempelure laves om til imitere-
de Glistrupper, som Skjalm-P. kan sælge til de
sidste rester af et forfrossent borgerskab.

Dette er billedlig tale (med et reelt ind-
hold) der skal fastslå den kendsgerning, at
for at få magt over tilværelsen må man have
magt over arbejdspladsen, magt over de målra-
tionelle handlinger, magt over teknologien.

Denne magtovertagelse vil naturligvis ikke
blive nogen skovtur, men for den opmærksomme
er der stadig flere og flere tegn på at bevidst-
heden om dens nødvendighed er ved at spire frem.
Her kan en revolutionær - ikke en kritisk - vi-
denskab måske vinde sig en eksistensberettigel-
se, hvis den formår at udvikle metoder, som kan
bruges i kampen. Men her er der ikke bare brug
for samfundsvidenskab, men for alle former for
videnskab, ikke mindst naturvidenskaberne.

Men sideløbende med - og som en del af - et
engagement i en sådan kamp, vil der til stadig-
hed være et akut behov for at afsløre og imøde-
gå vildfarne teorier, som den jeg har beskæfti-
get mig med i denne artikel.

Fodnoter:

- 1) Citeret fra B. Farrington: "Græsk Naturviden-
skab", Kbh. 1962, s.25
- 2) Kronik i "Ingeniør og Bygningsvæsen" nr. 25:
"Teknologisk udvikling contra livskvalitet".
- 3) Jürgen Habermas: "Technik und Wissenschaft
als 'Ideologie'", Frankfurt 1968, s.118. (her-
efter T.u.W.) Norsk udg.: "Vitenskap som ide-
ologi", Oslo 1969, s.65. Citater fra tysk er
oversat af I.J.
- 4) Max Horkheimer: "Traditionelle und kritis-
che Theorie", Frankfurt 1968 s.57. Også på
norsk i R. Kalleberg (red.): "Kritisk teori",
Oslo 1970 s.45.
- 5) "In der schlechtesten Tradition deutscher
Wissenschaft stehend, sich vielseitig auf an-
dere Autoren zum Zweck zu demonstrierender Ge-
lehrsamkeit, fehlt ihm diese Gabe gerade da,
wo er sie am nötigsten hat, nämlich in seiner
Auseinandersetzung mit dem Marxismus." Den marx-
istiske historiefilosof Leo Kofler om Habermas
i førstnævntes bog, "Technologische Rationali-
tät im Spätkapitalismus", Frankfurt 1971, s.142.
- 6) op.cit., s.52; norsk udg. s.40.
- 7) Striden mellem Habermas og studenterne er
behandlet i bogen "Die Linke antwortet Jürgen
Habermas", Frankfurt 1968. Den indledes med
et foredrag i hvilket Habermas rettede sine
beskyldninger mod studenterne, "Die Scheinre-
volution und Ihre Kinder".
- 8) Sympatiserende - og efter min mening alt for
ukritiske - fremstillinger er givet af Heine
Andersen: "Samfundsvidenskaber og videnskabsteo-
rier", Kbh. 1972 og Asta Fink: "Teori-Praksis,
positivistisk, hermeneutisk og kritisk viden-

skabsteori", GMT 1973. Sidstnævnte begår en positiv fejltagelse, når hun sætter lighedstegn mellem "kritisk teori" og dialektisk materialisme, s.49. 1.udg.

9) op.cit., s.104.

10) T.u.W., s.79; norsk udg. s.39.

11) "Omkring fortolkningen af arbejdsværdilæren" i Häften för Kritiska Studier, Nr. 2-3/1969, s.54-55.

12) op.cit., s.55.

13) "Die Linke antwortet Jürgen Habermas", s.10.

13a) "Die Aufgabe, Maschinen zu konstruieren, die selber Maschinen höherer Effizienz und komplizierterer Zusammensetzung bauen, ist, wie es scheint, prinzipiell schon gelöst." "Theorie und Praxis" 4. Auflage 1971 s.339

14) op.cit., s.148-149 (fremh. L.K.)

15) T.u.W., s.54; norsk udg. s.22. Oversættelsen fra Herbert Marcuse: "Det én-dimensionale menneske", Kbh. 1971, s.177 (fremh. af H.M.)

16) T.u.W., s.55, norsk udg. s.23.

17) H.-D. Bahr: "Kritik der 'Politischen Technologie'", Frankfurt 1970 s.11. Bør læses af alle, der er imponeret af Habermas.

18) Jfr. Robert W. Kates: "Human perception of the environment" i "International Social Science Journal" Vol. XXII, Nr. 4, 1970.

19) Tübingen 1972, s.9; jfr. Bahr: op.cit., s.10 "Teknik...er...altid mere end et neutralt instrument, den er et produkt af en samfundsorden med en bestemt arbejdsdeling."

20) "Makt og materiell", Oslo 1971, s.57 (fremh. d.Ø.)

21) op.cit., s.152

22) T.u.W., s.82; norsk udg. s.40 (fremh. J.H.)

23) T.u.W., s.96; norsk udg. s.50.

23a) Günter Rohrmoser i bogen "Das Elend der kritischen Theorie", (Verlag Rombach Freiburg): "Das Subjekt des Interesses an emanzipatorischer Praxis ist bei Habermas in letzter Instanz die Menschengattung. ... Aber was heisst Menschengattung? Menschengattung ist zunächst ein abstrakter Begriff, das heisst die Gattung, die hier als Subjekt des Geschichtsprozesses substituiert wird, ist selber das Produkt einer Reflexion. In einem abstrakten Begriff werden alle die Merkmale zusammengefasst, in welchen alle Vertreter des menschlichen Geschlechtes übereinstimmen." (s.102)

24) T.u.W., s.144; norsk udg. s.83.

Efterskrift.

Det er med en vis betænkelighed, at jeg offentliggør denne artikel i den form den her har fået. Den er skrevet for ca. 2 år siden til et andet formål, hvor den imidlertid ikke blev brugt.

Mine betænkeligheder har flere årsager, hvoraf jeg kun vil nævne et par af de vigtigste.

For det første har jeg efter at have skrevet artiklen, konfronteret dens synspunkter med nogle flere tekster af Habermas, end den jeg i første omgang byggede min kritik på. Derved er jeg blevet klar over, at nogle af de indvendinger jeg har mod Habermas, måske er baseret på en lidt for firkantet tolkning af hans bog "Technik und Wissenschaft als "ideologie"". Jeg vil ikke her gå nærmere ind på, hvor jeg mener at have været en smule uretfærdig mod Habermas, kun antyde, at han sandsynligvis ikke i så udpræget grad som hævdet af mig i artiklen, anser teknologien for at være "naturgroet", ligesom han også vil tillægge de konkrete magtforhold i samfundet en vis betydning for den anvendelse der gøres af de teknologiske muligheder.

Dette er imidlertid præciseringer som ikke ændrer ved min fundamentale kritik af Habermas, som primært går på hans opsplætning af praksis i de to selvstændige områder, arbejde og interaktion. Jeg mener med andre ord, at min vurdering af konsekvenserne af en sådan opsplætning stort set er korrekt beskrevet og jeg har derfor ikke fundet det nødvendigt at ændre på min konklusion, selv om det kan se ud som om Habermas på enkelte punkter ikke er helt så langt ude, som jeg har placeret ham. I den forbindelse må det imidlertid

også nævnes - som en delvis forklaring - at Habermas i udstrakt grad bygger på Arnold Gehlens teorier, uden klart at angive på hvilke punkter han gør det med tilslutning, eller blot for at illustrere synspunkter som ligner hans egne. Jeg er ikke helt sikker på, at jeg har været uretfærdig overfor Habermas på dette punkt. Jeg indskyder blot denne lille sikkerhedsvæntil, fordi jeg ikke har haft tid til at korrigere min artikel.

Min anden betænkelighed er nok så væsentlig. I kølvandet på Vilhelm Borgs bog "Industriarbejde og Arbejderbevidsthed" er der blevet ført en spændende og endnu løbende debat om hvilke samfundsfænomener der især er konstituerende for den bevidsthed arbejderne (og mennesker overhovedet) danner sig om samfundet og specielt deres muligheder for at gribe ind i de samfundsmæssige udviklingsprocesser. Kjeld Schmidt har i en artikel i "Proletar" Nr. 3 (Nov. 1972) kritiseret Borg for "objektivistisk spekulation" (s.10) fordi han (Borg) mener at arbejderne ikke vil kunne erhverve den nødvendige indsigt i hvorledes kapitalismen skal omstyrtes, så længe de er henvist til at arbejde indenfor de tekniske rammer som fastlægges af et maskineri, som kort kan karakteriseres ved at arbejderen må indordne sig under maskinens krav, og ikke omvendt. Heroverfor sætter K.S. arbejderens historiske erfaringer som de udslaggivende. Sidst har Ole Marquardt i bogen "Konjunkturforløb og klassebevidsthed" (den jyske historiker 1 - 1974) argumenteret for det synspunkt, at det er de til enhver tid herskende konsummuligheder (i videste forstand) der er bestemmende for arbejderens bevidsthed og disse konsummuligheder er en direkte konsekvens af de forskellige faser i den kapitalistiske konjunkturcyklus. (Debatten er langt mere vidtrækkende og forgrenet end her

antydning. Jeg har kun villet foretage en nødtørftig konstruering).

Jeg mener selv, at min artikel har store berøringsflader til denne diskussion om arbejderbevidstheden, og det bør derfor begrundes, at jeg slet ikke kommer ind på hele den debat jeg her har omtalt. Dette skyldes i det væsentligste, at jeg først efter at have skrevet artiklen blev opmærksom på debatten, samt at denne har fået sit nuværende omfang indenfor det sidste 1½ års tid.

I den anledning har jeg først og fremmest lyst til at understrege, at jeg på ingen måde er tilhænger af den anskuelse, at den teknologiske situation på arbejdspladsen (ko-operationformen) er determinerende for arbejderbevidstheden, men samtidig er jeg ret så overbevist om, at disse forhold har en betydning som ikke må lades ude af betragtning. Jeg kan således ikke følge Kjeld Schmidt, hvis han mener, at det udelukkende er arbejderens historiske erfaringer, der bestemmer deres bevidsthed og dermed arbejderbevægelsens kampberedskab. Jer er overbevist om at en teori om arbejderbevidstheden der skal kunne være til nogen værdi i en revolutionær strategi, må kunne redegøre for såvel de synkrone som de diakrone aspekter der i forening danner forudsætningerne for en historisk specifik gruppes bevidsthedsdannelse. Til de synkrone aspekter hører også levevilkår, herunder konsummuligheder, som især Ole Marquardt interesserer sig for, men igen gælder det, at det er alt for snævert at begrænse sig til den side af de materielle forhold.

En adækvat teori om bevidstheden hos bestemte grupper eller klasser i samfundet må, efter min mening, tilstræbe at gribe den totalitet af livssammenhænge, historiske som øjeblik-

kelige, på baggrund af hvilken bevidstheden træder frem.

Hermed har jeg udtrykkeligt gjort opmærksom på begrænsningerne i min ovenstående artikel. Det er kun et lille hjørne af bevidsthedsteorien jeg har fat i og tilmed på en noget indirekte måde. Dette hænger naturligvis sammen med det fikserede udgangspunkt, som var en bestemmelse af teknologiens status i samfundet.

Min causerende afslutning på artiklen kan med ikke særlig megen omd vilje tolkes som en tilslutning til en eller anden afart af anarko-syndikalistiske teorier. En sådan tolkning vil jeg gerne på forhånd afvise som liggende fjernt fra min faktiske overbevisning.

Ib Jørgensen.